

CÂTEVA NOI DATE ARHEOLOGICE DESPRE MĂNĂSTIREA NEAMȚ

Vasile DIACONU,
Silviu-Constantin CEAUȘU,
Angela SIMALCSIK

Abstract

The authors highlight the outcomes of preventive archaeological research carried out at the Neamț Monastery, in Neamț County (eastern Romania) in 2019. Though it was a limited type of research, consisting of the investigation of two surfaces (i.e., a survey inside and a section outside the church founded in 1497 by Stephen the Great (1457-1504), the authors obtained a series of relevant information for the history of the monastic establishment. Recent studies have highlighted within the church the presence of a segment of a previous foundation of the current building, which we attribute to an older ecclesiastical building. Excavations carried out on the outside, limited in terms of surface, have provided new data related to the foundation level of the current church. On this occasion, the authors have also identified two funerary complexes (reburials), and they have analysed subsequently the osteological material from an anthropological perspective.

Keywords: Middle Age, Moldova, Neamț Monastery, architecture, tombs.

Mănăstirea Neamț reprezintă unul dintre cele mai importante și mai vechi ansambluri monastice din Moldova, fiind în perioada medievală și un valoros centru cultural. Pentru că originile mănăstirii coboară în timp cu aproape șase secole, istoria ei a atras atenția specialiștilor (istorici, arheologi, teologi), care au încercat, în mai multe rânduri, să aducă date concrete referitoare la etapele de construcție ale locașului monastic.

Istoricul cercetărilor

Cele mai consistente informații de ordin arheologic provin din anii '50-'60 când au fost realizate mai multe săpături în interiorul incintei mănăstirii, fiind vizată în mod special zona aflată la sud de biserică ridicată la 1497 de Ștefan cel Mare. Aici a fost constatată o succesiune de vestigii, cele mai timpurii fiind atribuite secolelor XIV-XV. Mai

precis, a fost identificată o suprafață în care s-ar fi succedat biserică de lemn din secolul al XIV-lea și cea de zid ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun (Fig. I/1, 2)¹.

Recent, o privire retrospectivă asupra situației înregistrate la Mănăstirea Neamț o regăsim în paginile unui articol semnat de Adrian Bătrâna și Gheorghe Sion, asupra căruia vom reveni în rândurile de mai jos și care nuanțează mai vechile aserțiuni.

Singurele cercetări arheologice efectuate în interiorul bisericii au fost realizate în anul 2013, cu prilejul deschiderii mormântului Cuviosului Paisie Velicikovski. În respectiva etapă a fost cercetată o criptă din cărămidă, din care au fost recuperate osemintele umane atribuite personajului amintit, la momentul actual mormântul fiind acoperit cu o pardoseală de sticlă².

La cele menționate anterior se adaugă și rezultatele unei cercetări arheologice preventive de mică amploare, desfășurată la Biserica „Înălțarea Domnului” în vara anului 2019, și care constituie subiectul articolului de față.

Materiale și metode

Recentele lucrări au fost determinate de extinderea rețelei de termoficare a edificiului monahal, ceea ce a implicat o săpătură pe latura de nord a bisericii amintite, dar și în interiorul monumentului. În exteriorul lăcașului de cult a fost trasată o secțiune de 3×1,5 m, perpendiculară pe absida nordică și care s-a continuat în interior cu un sondaj de 2×1,5 m (Fig. I/3).

¹ Ștefan Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț* (București: Editura Tehnică, 1958), 19; Radu Heitel, „Cercetările arheologice efectuate la Mănăstirea Neamț”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 5-6 (1962), 330-331; Ion Balș, Ștefan Balș, Radu Heitel și Petre Năsturel, „Restaurarea Mănăstirii Neamț”, în: *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, I (1964), 46. Vezi și Petre Diaconu, „Săpăturile de la Mănăstirea Neamț”, în: *Materiale și cercetări arheologice*, VI (1962), 701.

² Gheorghe Diaconu, „Chipul Sântului Paisie Velicikovski și deshumarea moaștelor sale (II)”, în: *Revista Teologică*, 2, (2017), 172-227.

Singurele materiale arheologice au fost identificate în săpătura exterioară, constând în resturi osteologice, care au fost supuse unei analize antropologice.

După curățare, atribuirea individuală și reconstituire, pentru fiecare individ în parte s-au înregistrat starea de conservare³, gradul de reprezentare⁴ și modificările tafonomice⁵. Următorul pas a fost estimarea vârstei biologice în momentul decesului⁶ și determinarea sexului⁷. Ulterior s-au prelevat datele biometrice, morfoscopice și conformativ⁸ și s-a calculat statura scheletică după lungimea oaselor lungi ale membrelor⁹. Etapa de analiză paleopatologică a

constat în identificarea eventualelor traumatisme, patologii, anomalii și trăsături epigenetice dentare și osoase¹⁰, înregistrarea indicatorilor stresului fiziologic¹¹ și analiza indicatorilor musculo-scheletici sau ocupaționali care indică adaptări funcționale, stilul de viață și intensitatea efortului fizic¹².

Rezultate

În săpătura exterioară, la o distanță de 1,5 m față de fundația bisericii și la adâncimea de -0,80 m

3 Brian Connell, „Preservation and archaeological data”, în: *Guidelines to the standards for recording human remains*, ed. Megan Brickley and Jacqueline I. McKinley (Southampton: BABAO, IFA, 2008), 8.

4 Jane E. Buikstra and Douglas H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains* (Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44, 1994), 5-8.

5 Buikstra and Ubelaker, „Standards for data collection from human skeletal remains”, în: *Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44* (Fayetteville: 1994), 95-106.

6 B.G. Smith and J. K. Knight, „An index for measuring the wear of teeth”, *British Dental Journal* 156 (1984). <https://doi.org/10.1038/sj.bdj.4805394> (accesat: 10.03.2022); Buikstra and Ubelaker, „Standards for data...”, 21-38; Aurore Schmitt, „Une nouvelle méthode pour estimer l'âge au décès des adultes à partir de la surface sacro-pelvienne iliaque”, în *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 17, no. 1-2 (2005); Krista E. Latham and Michael Finnegan, în *Age estimation of the human skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas Publisher, 2010).

7 Buikstra and Ubelaker, „Standards for data”, 16-21; Jaroslav Bruzek, „A method for visual determination of sex, using the human hip bone”, în *American Journal of Physical Anthropology* 117 (2002), <https://doi.org/10.1002/ajpa.10012> (accesat: 10.03.2022); Dana Walrath, Paul Turner and Jaroslav Bruzek. „Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination”, în *American Journal of Physical Anthropology* 125 (2004). <https://doi.org/10.1002/ajpa.10373> (accesat: 10.03.2022); Brenna Kay Blanchard, *A study of the accuracy and reliability of sex estimation methods of the human pelvis* (Chico: Spring, 2010).

8 Rudolf Martin, *Lehrbuch der anthropologie* (2nd ed.) (Jena: Fisher, 1928); Rudolf Martin and Karl Saller. *Lehrbuch der anthropologie in systematischer Darstellung* (Stuttgart: Fischer, 1956-1966); Buikstra and Ubelaker, „Standards for data...”, 69-84.

9 Mildred Trotter, „Estimation of stature from intact long limb bones”, in: *Personal identification in mass disasters: National Museum of Natural History*, ed. Thomas Dale Stewart (Washington D.C.: Smithsonian Institution, National Museum of Natural History, 1970).

10 Buikstra and Ubelaker, „Standards for data”, 83-94, 107-158; Arthur C. Aufderheide and Conrado Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Donald J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains* (Oxford: Academic Press, 2003); Robert W. Mann and David R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease: A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas Publisher, 2005); Charlotte Roberts and Keith Manchester. *The archaeology of disease* (Ithaca: Cornell University Press, 2007); Tony Waldron, *Palaeopathology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Ethne Barnes, *Developmental defects of the axial skeleton in paleopathology* (Niwot: University Press of Colorado, 1994); Ethne Barne, *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective* (Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012); Robert W. Mann, David R. Hunt and Scott Lozanoff, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas, 2016).

11 Patty Stuart-Macadam, „Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition”, *American Journal of Physical Anthropology* 66, no. 4 (1985). <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330660407> (accesat: 10.03.2022); Alan H. Goodman and George J. Armelagos, „Factors affecting the distribution of enamel hypoplasia within the human permanent dentition”, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680404> (accesat: 10.03.2022).

12 György Pálfi and Olivier Dutour, „Activity-induced skeletal markers in historical anthropological material”, *International Journal of Osteoarchaeology* 11, no. 1 (1996). <http://dx.doi.org/10.1007/BF02442202> (accesat: 10.03.2022); John E. Robb, „The interpretation of skeletal muscle sites: a statistical approach”, *International Journal of Osteoarchaeology* 8, no. 5 (1998). [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1212\(199809\)8:5%3C363::AID-OA438%3E3.0.CO;2-K](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1212(199809)8:5%3C363::AID-OA438%3E3.0.CO;2-K) (accesat: 10.03.2022); Robert Jurmain, *Stories from the skeleton. Behavioral reconstruction in human osteology* (London: Routledge, 1999); Anna Myszkka and Janusz Piontek, „Variation of musculoskeletal stress markers in the Medieval population from Cedynia (Poland) – proposal of standardized scoring method application”, *Collegium Antropologicum* 36, no. 3 (2012); Sébastien Villotte et al., „In search of consensus: Terminology for entheseal changes (EC)”, *International Journal of Paleopathology* 13 (2006). <https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2016.01.003> (accesat: 10.03.2022).

au fost identificate mai multe țevi din vechea rețea de termoficare. Tot aici a fost surprinsă o porțiune din împământarea electrică, iar profilele stratigrafice confirmă existența mai multor intervenții antropice recente. Ca o constatare generală, menționăm că depunerile din secolele XIV-XV au fost amputate de lucrările de la sfârșitul veacului al XV-lea, evidențiindu-se doar nivelul de turnare a agregatelor în șanțul de fundație, aflat la -1,38 m față de cota „0”¹³. În raport cu elevația, fundația se decroșează cu 0,45/0,50 m (Fig. II).

Lângă fundația absidei nordice săpătura a atins cota de -1,60 m față de nivelul actual de călcare, respectiv -2,17 m față de cota „0”. La adâncimea de -1,50 m, lângă profilul de vest (-2 m față de cota „0”), a fost identificat un prim complex funerar, notat M.1. Este vorba de o reînhumare, din care s-au păstrat oasele membrilor inferioare ale unui individ adult, câteva vertebre și o claviculă. Printre oase au fost identificate și două cuie de fier, provenite, cel mai probabil de la un sicriu.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet, slab reprezentat (Fig. IV/1); segment cranian absent; segment postcranial reprezentat prin vertebrele C1, C6, C7 și T1, omoplatul stâng, clavicula stângă, femure, tibii, peronee, rotule, calcane, astragal drept, navicular drept, metatarsianul I drept, falanga proximală I dreaptă, două metatarsiene de pe dreapta și două de pe stânga, două metacarpene de pe stânga; stare de conservare bună.

Estimarea vârstei la deces: 35-40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus I*).

Determinarea sexului: masculin.

Caracteristici morfo-metrice: osatură robustă, zveltă; femur stenomer pe dreapta și eurimer pe stânga; tibie euricnemă pe dreapta și mezocnemă pe stânga; statură scheletică mare (171-176 cm).

Patologii osoase: osteoartrită la debut pe extremitatea scapulară a claviculei de pe stânga (Fig. IV/3); excrescență osoasă (osteofit) pe fațeta claviculă a omoplatului stâng (Fig. IV/4); coroziune incipientă pe corpul vertebrei C6 (Fig. IV/2).

Indicatori ocupaționali: sulcus costo-clavicular pe clavicula stângă (Fig. IV/3); pilastrie femurală moderată, bilateral; inserții musculare extrem de accentuate pe femure, cu modificări entezopatice pe *linea aspera* și în regiunea subtrohanteriană (Fig. IV/7); modificări entezopatice pe calcane

(Fig. IV/5); curbura antero-posterioară a diafizelor femurale (mai accentuată în treimea proximală); fațete suplimentare pe articulația tibio-talară (bilateral) (Fig. IV/6); stres biomecanic la nivelul membrului inferior, corelat cu mobilitatea terestră.

Observații tafonomice: urme de oxizi de fier pe tibii (Fig. IV/6), femure și rotule; urme de cărbuni pe femurul stâng (Fig. IV/8); exfoliere accentuată pe oasele membrilor inferioare (Fig. IV/8), produsă în mediul în care au zăcut osemintele; fragmentare accentuată, rupturi și fisuri produse *postmortem*.

Sub vechea rețea de termoficare, la adâncimea de -0,90m (-1,67 m față de cota „0”), a fost identificat un al doilea complex funerar, reprezentând tot o reînhumare, deranjată, cel mai probabil, în timpul montării țevilor metalice. Din acest mormânt, notat M.2, s-a păstrat un craniu și câteva vertebre.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet, foarte slab reprezentat (Fig. V/1); segment cranian aproape complet (cu câteva lipșuri/distrugeri în regiunea feței); segment postcranial prezent doar prin cinci vertebre cervicale (C1-C5); stare de conservare bună.

Estimarea vârstei la deces: 40-50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus II*).

Determinarea sexului: masculin.

Caracteristici morfo-metrice: neurocraniu sferoid (privit din plan vertical); indice cefalic brahi-cran; frunte îngustă și teșită; relief cranial accentuat; fosă canină de profunzime moderată; zigomatiche înalte și reliefate; occipital scund și larg; mandibulă destul de gracilă, cu simfiză intermediară nereliefată, ram scurt și îngust, relief evidențiat (Fig. V/2-7).

Anomalii dentare: tremă de circa 2,5 mm pe hemiarcada superioară dreaptă, între P² și M¹ (Fig. V/6); anomalie de poziție a caninilor inferiori (răsuciți în alveolă) (Fig. V/7).

Patologii dentare (Fig. V/6-9): stare de sănătate dentară precară; tartru supragingival depus în strat subțire pe ambele fețe ale coroanelor; abraziere a coroanelor dinților frontali; malocluzie pe partea stângă, cauzată de durerile dentare de la molarii cariati de pe partea dreaptă; opt căderi/pierderi dentare produse în timpul vieții (cinci pe arcada superioară, trei pe arcada inferioară); opt carii (patru pe arcada superioară, patru pe arcada inferioară); inflamație a bolții palatine; parodontoză, hipoplazie liniară a smalțului pe caninii inferiori și superiori (câte două defecte) (Fig. V/8) și pe incisivi.

Traumatisme: pe fețele vestibulare ale incisivilor și caninilor de pe arcada superioară au fost identifi-

¹³ Cota „0” (W) corespunde pragului dintre pridvorul și pronaosul bisericii.

cate câteva șanțuiri (Fig. V/9), care ar putea indica un anumit tip de uzură traumatică de tip eroziv mecanic (pilire?).

Indicatori ocupaționali: musculatură nucală accentuată (torus occipital).

În sondajul din interiorul bisericii, după înlăturarea actualei pardoseli din plăci de marmură, a fost descoperit un paviment realizat din cărămizi rectangulare nesmălțuite (Fig. III/1), așezat pe un pat de mortar. Acestea pot fi grupate în două tipuri: primul tip este de dimensiuni mari, de 27×22 cm, în timp ce al doilea tip, dispus în spic de jur împrejurul absidei, are dimensiunile de 12,5/13×22 cm. Urmărind succesiunea depunerilor arheologice din interiorul sondajului, constatăm prezența a trei pânze de mortar ce corespund diverselor stadii de realizare a elevației și care alternează cu nivele de umpluturi argiloase, compactate, așternute etapizat în interiorul lăcașului (Fig. III/3-4). În ceea ce privește nivelul de turnare a fundațiilor, față de cota de referință¹⁴, acesta se află la -1,45 m. În raport cu elevația, fundația prezintă un decroș ce variază între 0,45 m și 0,52 m. Observația principală privește descoperirea unui segment dintr-o fundație care a fost suprapus pe nivelul de construcție a bisericii ștefaniene (Fig. III/2-3). Tronsonul descoperit a fost realizat din piatră legată cu mortar și descrie un traseu curb, cel mai probabil absida de nord a unei biserici mai vechi. Or, după cum se știe, punctul de vedere consacrat în istoriografie pornește de la premisa funcționării atât a lăcașului de lemn din secolul al XIV-lea, cât și cea a bisericii de zid ctitorite de Alexandru cel Bun, într-o zonă aflată la sud de actualul monument¹⁵. Însușindu-ne carențele și neajunsurile cercetărilor efectuate în anii '50-'60¹⁶, ce au fost expuse cu altă ocazie de Adrian Bătrâna și Gheorghe Sion¹⁷, și asupra cărora nu vom mai insista, noua descoperire credem că reprezintă un ele-

ment important în sprijinirea ipotezei recent vehiculate în istoriografie, conform căreia succesiunea bisericilor trebuie urmărită tocmai în zona rămasă necercetată și care coincide cu cea a actualului monument de epocă ștefaniană¹⁸.

Concluzii

Deși la Mănăstirea Neamț au fost efectuate mai multe cercetări arheologice, încă nu au fost elucidate toate aspectele privitoare la evoluția acestui așezământ monahal în secolele XIV-XV. Așa cum s-a menționat, însăși biserica ctitorită de Ștefan cel Mare nu a beneficiat de o investigație arheologică desfășurată în interiorul ei, motiv pentru care unele detalii au stat sub semnul ipoteticului.

Recentele cercetări preventive, desfășurate pe absida nordică a Bisericii „Înălțarea Domnului”, au pus în evidență, în interiorul lăcașului de cult, existența unui segment dintr-o fundație de piatră zidită, ce o atribuim unei biserici mai vechi. În secțiunea din exteriorul edificiului au fost făcute o serie de observații legate de nivelul de fundare al monumentului ștefanian și s-a observat că zona a fost puternic afectată de intervenții antropice de dată recentă. Tot în această zonă au fost identificate două complexe funerare, constând în două reînhumări. Fiind lipsite de inventar, datarea celor două morminte este dificilă. Analiza antropologică a resturilor scheletice a indicat faptul că e vorba de doi indivizi adulți, bărbați, cu vârste de 35-40 și respectiv 40-50 de ani.

¹⁴ Cota „0” corespunde pragului dintre pridvorul și pronaosul bisericii.

¹⁵ Ștefan Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț* (București: Editura Tehnică, 1958), 17-19; Heitel, *Cercetările arheologice*, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 5-6 (1962), 330-331.

¹⁶ O intervenție limitată s-a produs în anii când au fost deshumate osemintele Sfântului Paisie și amenajată cripta Diaconu, „Chipul Sântului Paisie Velicikovski și deshumarea moaștelor sale” (II) în: *Revista Teologică* (2017), nr. 2, 172-227.

¹⁷ Adrian Bătrâna, Gheorghe Sion, „Despre activitatea constructivă desfășurată de Alexandru cel Bun în cuprinsul așezământului de la Neamț”, în: *Memoria Antiquitatis*, XXV-XXVI (2010), 397-399.

¹⁸ *Ibidem*, p. 402-403.

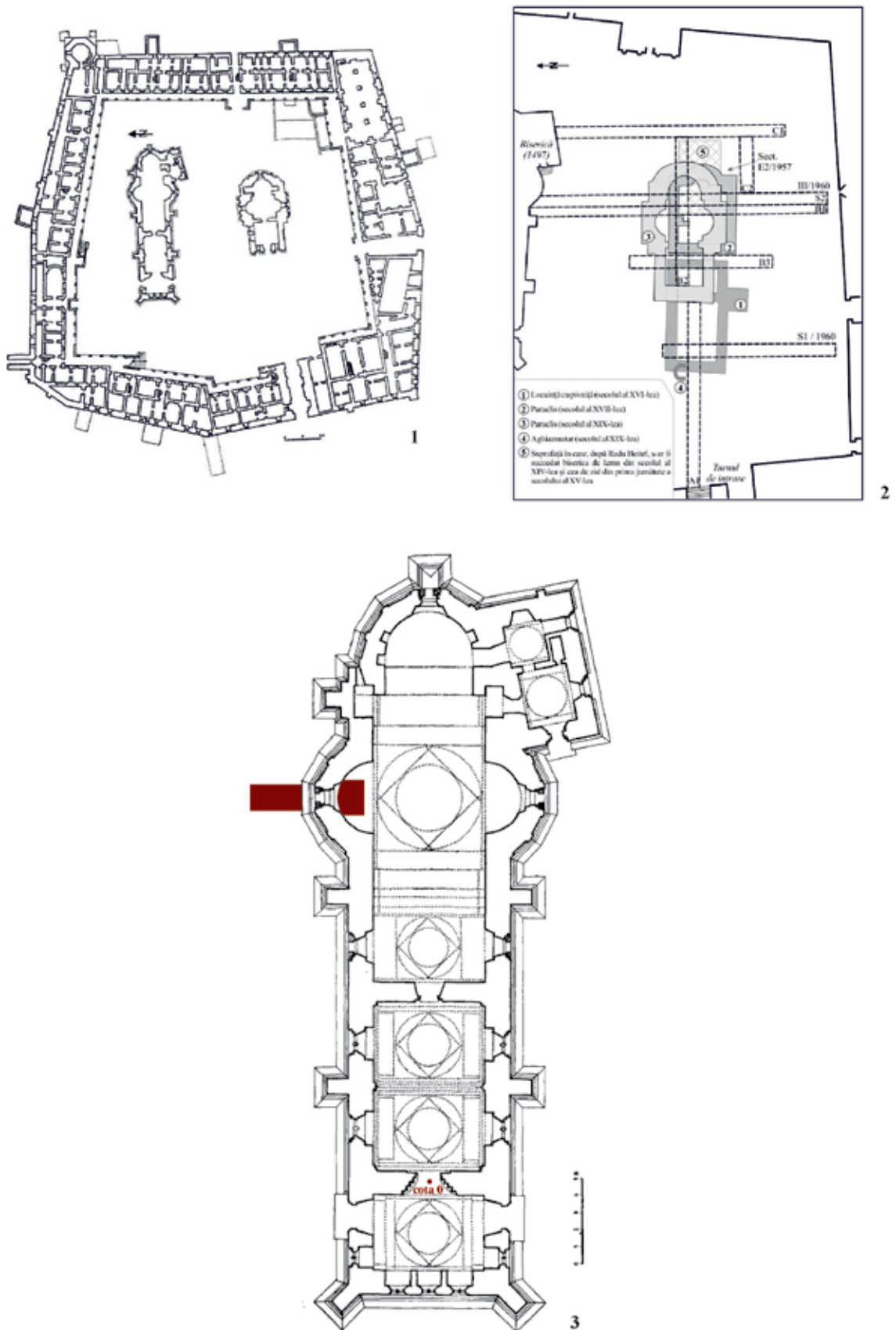

Fig. I. 1. Planul incintei Mănăstirii Neamț înainte de restaurare (*apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 3); 2. vestigiile descoperite la sud de biserica Mănăstirii Neamț (*apud* Bătrâna, Sion 2010, fig. 2); 3. Amplasamentul secțiunii și a sondajului din 2019 (planul bisericii *apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 12).

Fig. I. 1. Plan of the Neamț Monastery perimeter before restoration (*apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 3); 2. The ruins discovered South of the church of the Neamț Monastery (*apud* Bătrâna, Sion 2010, fig. 2); 3. Emplacement of the 2019 section and survey (church plan *apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 12).

1

2

3

4

Fig. II. Secțiunea I. 1. Aspect general; 2. Fundația bisericii; 3. Profilul de est al secțiunii; 4. profilul de vest al secțiunii.
Fig. II. Section I. 1. General appearance; 2. Church foundation; 3. Eastern profile of the section; 4. Western profile of the section.

1

2

3

4

Fig. III. Sondajul I. 1. paviment; 2. fundația și elevația absidei de nord a naosului și restul de fundație descoperit; 3. profilul de est; 4. profilul de vest.

Fig. III. Survey I. 1. Pavement; 2. Foundation and elevation of the northern naos apse and the rest of the foundation discovered; 3. Eastern profile; 4. Western profile.

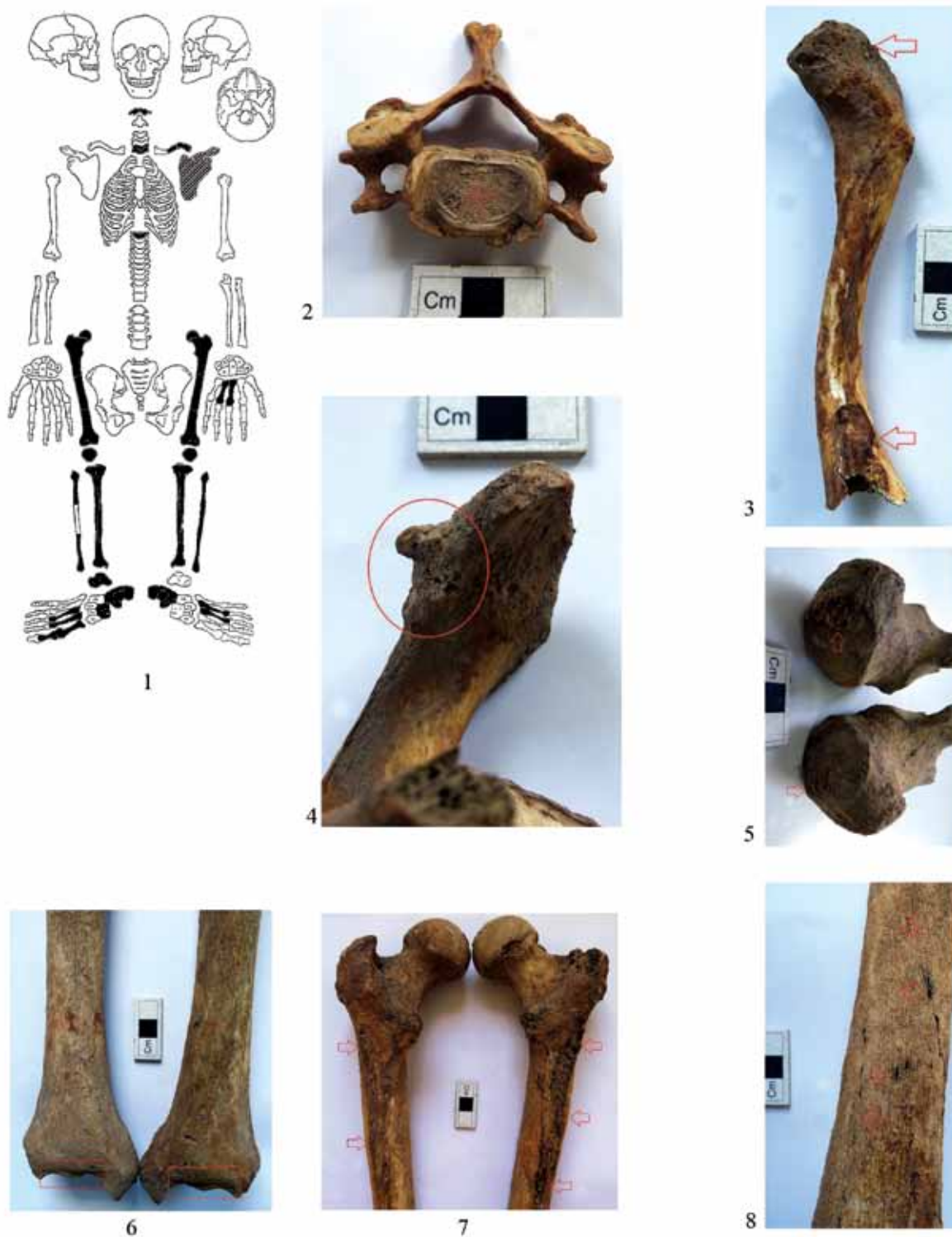

Fig. IV. Mănăstirea Neamț, mormântul 1. Bărbat, 35-40 de ani. 1. Starea de reprezentare a scheletului; 2. Vertebra C6, coroziune; 3. Clavicula stângă, sulcus costo-clavicular și degenerare incipientă; 4. Omoplatul stâng, osteofit; 5. Calcaneii, entezofite; 6. Tibii, fațete suplimentare de articulație, urme de oxid de fier și de cărbune; 7. Femururi, treimea proximală, fața posterioară, inserții musculare accentuate; 8. Femur stâng, exfoliere și urme de cărbuni.

Fig. IV. Neamț Monastery, grave 1. Male, 35-40 years old. 1. The representation state of the skeleton; 2. C6 vertebra, corrosion; 3. Left clavicle, costo-clavicular sulcus and incipient degeneration; 4. Left scapula, osteophyte; 5. Calcanei, enthesophytes; 6. Tibiae, squatting facets, traces of rust, and charcoal; 7. The femur, proximal third, posterior face, pronounced muscle insertions; 8. The left femur, exfoliation, and traces of charcoal.

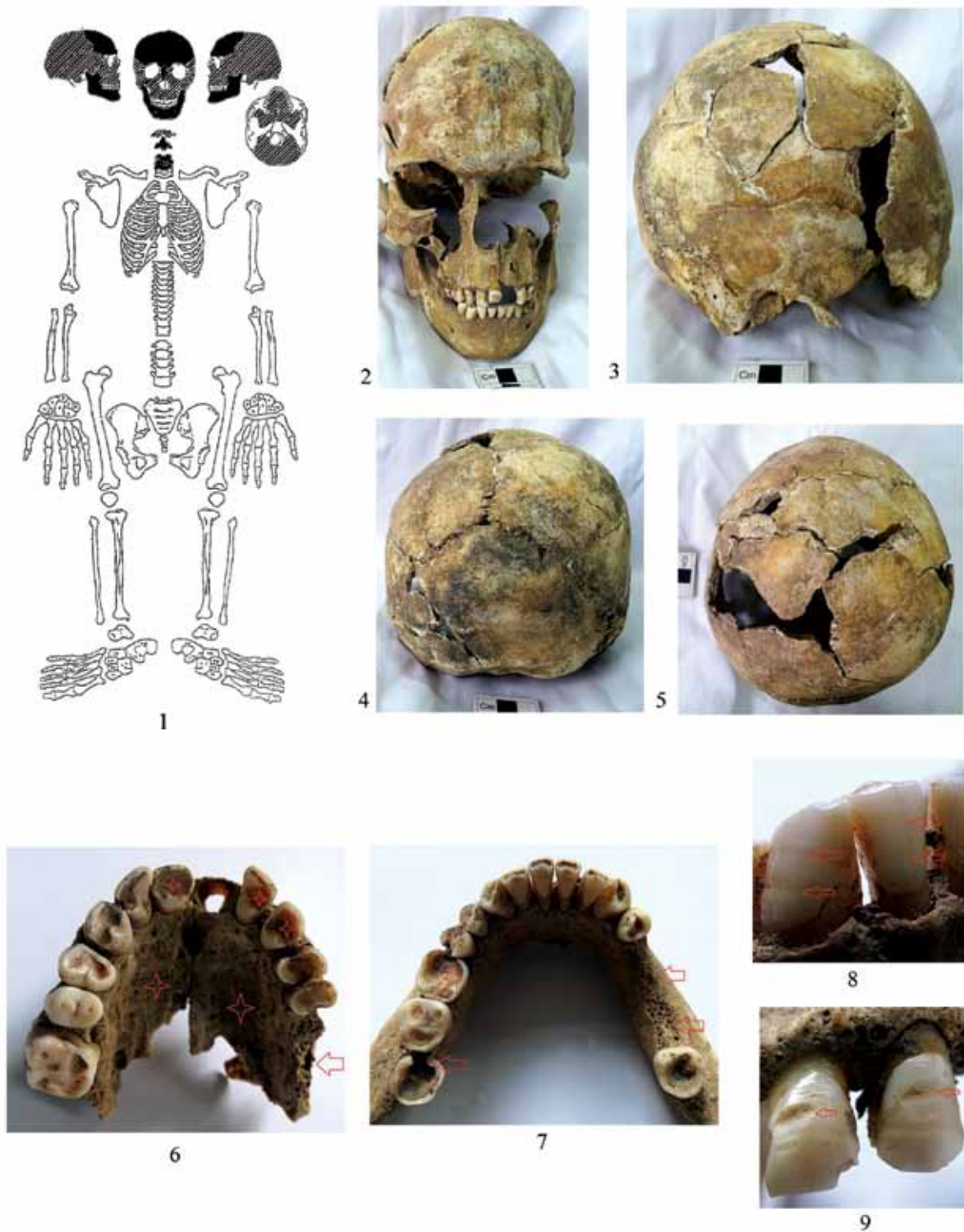

Fig. V. Mănăstirea Neamț, mormântul 2. Bărbat, 40-50 de ani. 1. Starea de reprezentare a scheletului; 2-5. Craniul văzut din planurile facial, lateral, occipital și vertical; 6. Arcada dentară superioară; 7. Arcada dentară inferioară; 8. Hipoplazia liniară a smalțului; 9. Șănțuiri/depresiuni pe dinții frontali superiori.

Fig. V. Neamț Monastery, grave 2. Male, 40-50 years old. 1. The representation state of the skeleton; 2-5. The skull seen from the facial, lateral, occipital, and vertical planes; 6. Upper dental arch; 7. Lower dental arch; 8. Linear enamel hypoplasia; 9. Grooves/depressions on the upper front teeth.